

УДК: 94(477.7):31

В. М. Константинова

СПЕЦИФІКА МІСТОБУДУВАННЯ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Стаття присвячена дослідженню особливостей міського планування і забудови як важливих складових освоєння міського простору і в цілому урбанізаційних процесів на Півдні України.

Ключові слова: містобудування, урбанізаційні процеси, Південна Україна.

Важливою складовою господарського розвитку і в той же час знаковим елементом урбанізаційних процесів на півдні України можна вважати розвиток структури забудови міських поселень. Сучасні архітектори, розглядаючи містобудування в широкому сенсі, включають до нього, крім безпосередньо будівництва і реконструкції поселень, законодавче регулювання відповідної сфери, соціальне та економічне планування, архітектурне та економічне планування, наукові дослідження [1, с.6]. Із певною долею умовної таке розуміння може бути прикладене і до містобудівних процесів, що мали місце на півдні України в цікавий нам період. При цьому важливо, що містобудування не слід ототожнювати із проектуванням та зведенням будинків і споруд, адже воно спрямоване на просторову організацію території, середовища розселення, а не на формування окремих елементів цього середовища [1, с.6].

Тож метою нашої розвідки і є визначення особливостей містобудування Південної України 1861-1904 рр.

Один з провідних російських урбаністів О.М. Лола відзначає, що ще з часів Катерини II держава взяла під свій контроль розробку та реалізацію проектів планування та забудови міст, починаючи з указу «Про виготовлення всім містам, їх будівництву і вулицям, спеціальних планів для кожної губернії окремо» (щоправда, при цьому Олександр Михайлович, будучи неісториком, робить малозрозуміле посилання на «Повне Зібрання законів Російської імперії. В 42-х томах. СПб. 1839-1913 рр.», плутаючи матеріали різних зібрань і разом із тим не вказуючи не те що сторінку, але і номер потрібного тому) [1, с.56,320].

Згідно з Міським положенням 1870 р., зміни в затверджених для міст планах, а також нові плани для міст, які їх ще не мали, мали затверджуватись, після прийняття міськими думами, для губернських міст – Міністром внутрішніх справ, для інших міст і для посадів – губернатором [2, с.833].

Між іншим, затвердження нових планів міст було одним із шляхів узаконення змін території останніх. Зокрема, у 1874 р. міському громадському управлінню Ялти за посередництвом генерал-губернатора саме таким чином вдалося домогтися розширення меж міста: П.Є. Коцебу підніс імператору, який перебував у Лівадії, щойно складений міським управлінням план міста, і Олександр II його схвалив. Так Ялті відійшли землі майже до самої Лівадії, і територія повітового міста з 4-5 десятин зросла майже до 500 [3, с.37].

Міське ж положення 1892 р. оговорювало, що на затвердження губернатора мають передаватись рішення дум повітових і безповітових міських поселень щодо зміни або затвердження нових їхніх планів, причому губернатор повинен узгоджувати це питання, в разі зміни плану у зв'язку з відведенням ділянок для потреб судноплавства, з керівником місцевого округу шляхів сполучення, а в разі розташування міського поселення «в районі фортеці» – з комендантом останньої. Рішення ж дум про зміни або нові плани губернських міст і міст, що входили до складу градоначальств, мали передаватись на затвердження Міністра внутрішніх справ. Причому мав узгоджувати плани таких міських поселень, розташованих «в районах фортець», з Військовим міністром, плани Севастополя – з Військовим же міністром і Управляючим Морським міністерством, а плани, які мали змінюватись з огляду на потреби судноплавства – з Міністром шляхів сполучення [4, с.443-445].

Досліджуючи відповідну проблематику, архітектор Н.В. Мельник прийшла до висновку, що епоха становлення містобудування півдня України в період кінця XVIII – початку ХХ ст. породила багатоманіття варіантів планувальних рішень; кожного разу реалізація містобудівничого задуму узгоджувалась з топографічним, соціально-демографічним факторами і ув'язувалась із економічними задачами. Принцип регулярної системи реалізувався на Півдні у варіантах компактних, лінійних, дисперсних, лінійно-дисперсних структур [5, с.47].

Мельник виділяє кілька етапів розвитку архітектури Одеси, Миколаєва та Херсону. Два з них знаходяться за межами цікавого нам періоду (перший: від закладки міста до 1810-20-х рр. – «початкове освоєння території міст; зведення фортець і укріплень»; другий: від 1820-х до 1860-х рр. – «розвиток міської інфраструктури і цивільних форштадтів»). Третій етап (від 1860-х до 1890-х рр.), за характеристикою архітектора, був часом подальшої забудови міст; відбувалося ущільнення квартальної забудови; будівництво залізниці і залізничних вокзалів стало важливим фактором якісного періоду в процесі формування міського каркаса. Нарешті, четвиртий період (від 1890-х до 1910-х рр.) характеризується як час стабілізації територіального розвитку та інтенсивного освоєння міського простору. При цьому Наталія Василівна робить цілком слушну обмовку, що конкретне датування по роках виділених періодів для кожного з міст «відносно-умовне», що зумовлювалось різними датами закладки міст, індивідуальними для кожного з них з них факторами уповільнення чи прискорення розвитку елементів містобудівних структур, характером

домінування в той чи інший момент політичних, економічних, соціально-суспільних чи топографічних факторів [5, с.62-63].

Вельми показово, що наведена періодизація помітно перегукується із тією, що запропонував Фредерік Скіннер у роботі «Тенденції в планувальних практиках: зведення Одеси, 1794-1917»: 1) від заснування Одеси до 1823 р.; 2) 1823-1863 рр.; 3) 1863-1892 рр.; 4) 1892-1917 рр. [6, с.139-159]. Хоча Н.В. Мельник, скоріш за все, про цю періодизацію не знає, принаймні відповідні посилання в її роботі відсутні.

Із певними застереженнями запропонована Мельник періодизація може бути застосована по відношенню до розвитку архітектури міст Південної України в цілому. Принаймні, йдеться про її третій та четвертий етапи. Адже у 1861 р. регіон вступив із в основному вже сформованою мережею офіційних міст, причому переважна їх більшість на той час вже пройшла етапи початкового освоєння території і формування міської інфраструктури. При цьому зведення фортець і укріплень не було складовою історії архітектури цілого ряду південноукраїнських міст. З іншого боку, не слід забувати, що міська мережа регіону у другій половині XIX – на початку XX ст. зазнала кількох поповнень, і розвиток забудови новостворених міст із зрозумілих причин вже не підпадав під зазначену вище періодизацію. Крім того, не слід забувати, що ряд міст Півдня суттєво постраждав в результаті Кримської війни, що внесло значущі корективи у їхню забудову, а то й знаменувало новий етап останньої і «випадіння» зі схеми, запропонованої Н.В. Мельник. Зокрема, після того, як з Севастополя пішли окупаційні війська, там було нараховано лише 14 малопошкоджених будинків, решта ж лежала в руїнах; відбудова зайняла досить тривалий час, і, попри сподівання [7, с.198-218], і на початок XX ст. місто так і не відновило свого минулого блиску [8, с.141-142].

На думку Н.В. Мельник, регіональні особливості містобудівної історії півдня України кінця XVIII –початку XX ст. полягали перш за все у «величезному досвіді планувального розвитку, який був здійснений» на цих територіях. Причому і в період закладки південних міст, і при їх перебудові принципові планувальні рішення відповідали правилам класицизму. Що ж до «особливостей, що відрізняли» безпосередньо Одесу, Миколаїв та Херсон, то її Наталія Василівна вбачає в ансамблевисті історичних міських центрів, що зумовлювалось обов'язковим рішенням композиції центру міста ще на планувальному рівні. Необхідність цього диктувалась, зокрема, географічними та кліматичними умовами степового спекотного Півдня, які вимагали інсоляції, провітрювання міської території. Топографічні умови Південної України диктували потребу в детальній розробці планувань, серйозної інженерної підготовки території, узгодження інженерних та архітектурних рішень [5, с.61-62].

«Детальна розробка планировок» зовсім не означала, що городяни її обов'язково чітко дотримувались. Тут показовою була ситуація в Анан'єві. План міста був складений і височайше затверджений ще в 1835 р., на його підставі територія розбита на вулиці та квартали. Але місто ще тривалий час заселялось не за планом, причому його мешканці нерідко самовільно освоювали ділянки більшого розміру, ніж передбачалось. Тільки у 1874 р. місцева влада приступила до «правильного розпланування міста, щоб здійснити в натурі той план, який топографи начертали на планшетах». Лише тоді місто було реально розбито на вулиці і квартали згідно з планом 1835 р. Причому міському голові І.Я. Коневському довелося долати серйозний спротив з боку обивателів. Але і після того, як місто отримало широкі прямі вулиці, а будівлі були згруповані в правильні чотирикутники, продовжували зберігатись деякі відхилення «від цієї правильності» [9, с.37-38].

Важливим є той факт, що ще при закладці квартальні простори Одеси, Миколаєва та Херсона проектувались з врахуванням перспективи розвитку. Їх початкові розміри, зберігаючи свої основні параметри, дозволяли цим містам впродовж більш ніж півтора століття зберігати комфортність простору без суттєвих його трансформацій. На початковому етапі забудова в рамках кварталів не була суцільною, причому в центральних кварталах спочатку великою була кількість одноповерхових будинків, і лише згодом міста почали рости вгору. Окремі квартали відводились під особняки та церкви. Групи кварталів об'єднувались для влаштування торгових площ і базарів [5, с.90].

Дослідження нами історії планування і забудови інших, крім розглянутих Н.В. Мельник, міст, дозволяє стверджувати, що тільки-но перелічені характеристики планування були притаманні не лише Одесі, Миколаєву та Херсону. Зокрема, фактично всі вони можуть бути прикладені до іншого, значно меншого, портового міста регіону, Бердянська, чий план був затверджений імператором 19 квітня 1862 р. [10, с.335-336]. На цьому плані було ще відсутнє позначення і номерів кварталів, і будинків у них, і цілого ряду окремо розташованих споруд. Цікаво, що в багатьох краєзнавчих виданнях передруковується план Бердянська, на якому вже є відповідні доповнення, але все одно пишеться, що це саме план, затверджений імператором 19 квітня 1862 р. Реально ж документ складений не раніше 1876 р., оскільки саме тоді була зведена зображена на ньому Бердянська чоловіча гімназія [11]. Коли в 1945 р. колишній викладач цієї гімназії показав цей план прибулому із обласного центру архітектору, який вже встиг ознайомитись із містом, той зробив професійний висновок: «Забудова міста відбувалась у повній відповідності з генеральним планом. Та ж мережа вулиць, ті ж квартали, два в'їзди в місто з верхньої тераси на широкі вулиці, що обрамляють місто із заходу та сходу, названі на плані проспектами. Західна веде в порт, названий гаванню. Собор, базар, сквер – все на своїх місцях. Той же недолік планування: ізлом вулиць, що закриває вид на море. Задля чого він зроблений? Ясно: щоб на набережній не було гострих і тупих кутів» [12].

Певну особливість мало планування Єлисаветграда. Це місто було одним із найбільших ярмаркових центрів, і великі його території поблизу центру впродовж другої половини XIX ст. не забудовувались,

зберігаючи функції ярмаркових площ. Тільки на межі століть в центрі міста розгорнулось активне будівництво [13, с.75].

За спостереженням Н.В. Мельник, вулиці центральних частин Одеси, Миколаєва та Херсона відрзнялись композиційною стрункістю і чималою шириною, що забезпечувалось визначенням правил забудови: обумовлювалась як «червона» (лінія забудови вздовж вулиці), так і «блакитна» лінія (що визначала висотність будівель). Перспектива вулиць орієнтувалась на певний акцент – домінуючий об'єкт. Багато з центральних вулиць мали вихід на площі або ж «природно вписувались» в мальовничий прибережний ландшафт [5, с.90].

Мусимо підкреслити, що Мельник робить свої спостереження виключно на підставі вивчення центральних частин міст. Тож їх не можна поширювати на міську територію в цілому. Певне уявлення про вулиці та забудову передмість Одеси можна скласти на підставі матеріалів видання «Одеса 1794-1894», які дають досить строкату картину, відмінну від наведеної Наталією Василівною: найближчі до центру вулиці Молдаванки «нагадують міські», але вже відрізняються від них висотою та якістю будівель; вулиці Бугаївки розташовані вкрай неправильно, провулки вузькі тощо [14, с.43-44].

Разом із тим, центральні вулиці цілого ряду центрів градоначальств, повітових і навіть заштатних міст регіону також описувались сучасниками як «прямі і широкі», що великою мірою зумовлювалось все тими ж перевагами планування. Зокрема, про Керч у 1894 р. писалось, що «місто має доволі привабливий вигляд завдяки правильному плануванню вулиць, доволі широких» [15, с.52]. Прямі і широкі вулиці [16, с.60] мав центр в цікавий нам період заштатного Вознесенська, який колись, за Катерини II, Платон Зубов задумав як «столицю» однойменного намісництва [17, с.493]. У той же час один із аутсайдерів серед повітових центрів регіону за показниками свого економічного розвитку, Верхньодніпровськ, мав лише чотири вулиці, і навіть на початку ХХ ст. «зовнішнім виглядом нагадував велике село» [18, с.128]. Виключенням серед південноукраїнських міст, яке і на початок ХХ ст. зберігало свій вигляд, притаманний йому ще за часів до приєднання до Російської імперії, можна вважати Бахчисарай, про який Є. Марков писав, що він чи не єдиний в Криму повністю зберіг «свою татарську фізіономію», і коли ви їдете по його вузьким звивистим вулицям, то забуваєте, що знаходитесь «в Росії», і уява сама собою переносить вас до Каїру чи Алеппо [8, с.220].

Важливим фактором, який формував своєрідну модульність міського середовища, була система землекористування, при якій приватний забудовник не мав можливості дроблення або укрупнення визначених при нарізці внутриквартальних ділянок. Це мало забезпечити цілісність і масштабність забудови в цілому [5, с.90]. Втім, у тій самій Одесі при досить стійкій тенденції зростання вартості земельних ділянок, особливо в центральних районах міста, забудовники знайшли інший вихід – знесення зведених раніше малоповерхових будинків і будівництво на їхньому місці 3-4-х поверхових доходних житлових будинків з метою максимального збільшення прибутків. Це ж прагнення призводило до надзвичайного ущільнення забудови земельних ділянок і утворення «дворів-колодязів» [19, с.46].

Як планування, так і забудову промислових населених пунктів Донбасу досить докладно розглянув у своєму дисертаційному дослідженні А.Х. Маргулов [20, с.11-13]. Не маючи потреби дублювати наведеного ним фактажу, відмітимо, що саме статус цих населених пунктів, їхня функціональна спеціалізація та воля власників великою мірою вплинули на характер забудови. Адже не маючи в цікавий нам період статусу міста, більшість із розглянутих Артуром Худувичем населених пунктів не мали і потреби в складанні за затвердженні за відповідною процедурою планів. Тож немає нічого дивного в тому, що, зокрема, Юзівка тривалий час забудовувалась хаотично, і лише наприкінці ХІХ ст. власники її землі вирішили впорядкувати тут планування за англійським зразком із розбивкою на паралельні вулиці-лінії. Причому зробити це стосовно не всією територією, а лише центральної частини населеного пункту.

Наше формулювання щодо впливу на характер забудови статусу населених пунктів, їхньої функціональної спеціалізації та волі власників правомірно прикласти і до офіційних неміських поселень інших типів.

Таким чином, характер містобудування на Півдні України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. великою мірою відбивав ті складні, неоднозначні модернізаційні процеси, що мали місце в регіоні. «Обличчя» південноукраїнських міських поселень являло собою складне поєднання втілення імперських планів щодо створення «ідеальних цивілізованих міст» і результатів реагування міського простору виклик, кинутий феноменом формування «мігрантських міст», пов'язаним із масовим напливом у міста переселенців. Перспектива подальших розвідок у даному напрямку полягає у створенні комплексного дослідження з історії урбанізаційних процесів на Півдні України.

Джерела та література

1. Дідик В.В., Павлів А.П. Планування міст: Підручник / В.В. Дідик, А.П. Павлів. – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2006. – 412 с.
2. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Собр.ІІ. – Т.ХІV. – Отд.І. – С.833.
3. Рыбицкий В.А. Пятидесятилетие Ялты. 1837-1887 г. Исторический конспект и памятная книжка с приложением трех последовательных фотографий. – Ялта: Тип. Н. Петрова, 1887. – 75 с.
4. ПСЗРИ. – Собр.ІІІ. – Т.ХІІ. – С.443-445.
5. Мельник Н.В. Архітектура комплексів громадсько-житлової забудови міст Півдня України кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. (на прикладі міст Херсону, Миколаєва, Одеси). Дис. кандидата архітектури: 18.00.01 / Національний університет «Львівська політехніка», Мельник Наталія Василівна. – Львів, 2007.

6. Skinner, Frederick W. Trends in Planning Practices: the Building of Odessa, 1794-1917 / Frederick W. Skinner // The City in Russian History / Ed. by Hamm, Michael F. – Lexington: The University Press of Kentucky, 1976. – P.139-159.
7. Палимпсестов И. Возраждающийся Севастополь. Путевые наброски / И. Палимпсестов // Русский вестник. – 1885, март. – Т.176. – С.198-218.
8. Живописная Россия. Малороссия и Новороссия. Бессарабская, Херсонская, Екатеринославская и Таврическая губернии. – Том V. Часть вторая. – СПб., 1898. – 296 с.
9. Иващенко М. Исторический очерк Ананьевского уезда и г. Ананьева / М. Иващенко. – 1895. (Машинопис). – 230 с.
10. ПСЗРИ. – Собр. II. – Т. XXXVII. – Отд. I. – С. 335-336.
11. Бердянська чоловіча гімназія (остання третина XIX століття) / Упорядники: В.М. Константинова, І.І. Лиман // Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том I. – К.: Освіта України, 2006. – 528 с.
12. Бердянск глазами архитектора: весна 1945 // Город. – 26.11.2009. – №134. – С.1.
13. Кизименко П. Пам'ять степів. Історичні нариси з минулого Кіровоградщини / П. Кизименко. – Кіровоград: Поліграфічно-видавничий центр «Мавік», 2003. – 246 с.; 31 л.
14. Одесса 1794-1894. Издание Городского Общественного Управления. – Одесса: Тип. А. Шульце, 1895. – 836 с.
15. Зенкевич Х.Х. Керчь в прошедшем и настоящем / Х.Х. Зенкевич. – Керчь: типо-литография Х.Н. Лаго и Ко, 1894.
16. Шушлянікова Н.В. Розповіді з історії Херсонського краю: Монографія / Н.В. Шушлянікова. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2003. – 207 с.
17. Загоровский Е.А. Деятельность П.А. Зубова по управлению Степной Украиной / Е.А. Загоровский // Козирев В.К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX століття). – Запоріжжя, 1999. – С.395-409.
18. По Екатерининской железной дороге. Выпуск I-й (Введение и часть первая). – Издание Управления Екатерининской железной дороги. – Екатеринослав: Товарищество «Печатня С.П. Яковлева», 1903. – 193 с.
19. Загоруйко В.А. По страницам истории Одессы и Одесщины. Выпуск второй. Период промышленного капитализма. Разночинский этап освободительного движения (1861-1895) / В.А. Загоруйко. – Одесса: Одесское книжное издательство, 1960. – 152 с.
20. Маргулов А.Х. Урбанізація Донбасу у 1861-1917 рр.: Автореф. канд. іст. наук. 07.00.01 / Донецький національний університет, Маргулов Артур Худувич. – Донецьк, 2005. – 20 с.

Константинова В. Н. Специфика градостроительства Южной Украины второй половины XIX – начала XX в.

Статья посвящена исследованию особенностей городского планирования и застройки как важных составляющих освоения городского пространства и в целом урбанизационных процессов на Юге Украины.

Ключевые слова: градостроительство, урбанизационные процессы, Южная Украина.

Konstantinova V. M. Specific of town-planning of the Southern Ukraine in the second half of XIX – at the beginning of XX century

The article is devoted to the research of features of the town-planning and building as important constituents of the town space mastering and the whole urbanization processes on the South of Ukraine.

Key words: town-planning, urbanization processes, Southern Ukraine.

УДК: 94(477.7)

Є. П. Назарова

ЕКОНОМІЧНІ ТОВАРИСТВА ОДЕСИ І РЕГІОНАЛЬНИЙ РУХ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Проаналізовано діяльність економічних організацій Одеси, що захищали економічні інтереси Півдня України. Висвітлено основні напрями діяльності даних організацій. Охарактеризовано спроби економічних організацій реалізувати проекти, що покращили б економічне становище регіону. Проаналізовано на прикладі економічних товариств взаємини регіонального і українського національного рухів на початку ХХ ст.

Ключові слова: регіоналізм, рух, організація, економіка, буржуазія, Південна Україна.

Нормою суспільного життя різних країн стала діяльність різноманітних рухів і партій, що мають на меті досягнення регіональної автономії, розширення прав свого регіону. Регіональна ідентичність, що формується на основі спільності території, особливостей господарчого життя, певної системи цінностей, етнічної і конфесійної спільності, стає основою для особливого сприйняття загальнонаціональних політичних проблем [1, с.26]. Розповсюдження регіоналізму не могло залишитись без уваги дослідників – з'явилися численні розвідки і дослідження, присвячені даному явищу у різних країнах. Поряд з політичними і культурними аспектами, вчені звертають увагу і на вплив економіки на регіональні рухи. Як приклад подібних досліджень можна навести роботу І. Нодберга, присвячену проблемі взаємозв'язку капіталістичних відносин і руху басків у Іспанії [2].